

BRIEFADVIES

MET KRACHT VOORUIT

REACTIE VAN DE ADVIESRAAD INTERNATIONALE

VRAAGSTUKKEN OP DE BELEIDSBRIEF

'RESPECT EN RECHT VOOR IEDER MENS'

No. 24, september 2013

Leden Adviesraad Internationale Vraagstukken

Voorzitter	Mr. F. Korthals Altes
Vicevoorzitter	Prof.dr. W.J.M. van Genugten
Leden	Mw. prof.dr. J. Gupta Mw. dr. P.C. Plooi-j-van Gorsel Mw. prof.dr. M.E.H. van Reisen Prof.dr. A. van Staden Lt-gen. b.d. M.L.M. Urlings Mw. mr. H.M. Verrijn Stuart Prof.dr.ir. J.J.C. Voorhoeve
Secretaris	Drs. T.D.J. Oostenbrink

Postbus 20061
2500 EB Den Haag
telefoon 070 - 348 5108/6060
fax 070 - 348 6256
aiv@minbuza.nl
www.AIV-Advies.nl

Leden Commissie Mensenrechten

Voorzitter Prof.dr. W.J.M. van Genugten

Vicevoorzitter Mw. mr. H.M. Verrijn Stuart

Leden

Mw. prof.dr. K.C.J.M. Arts
Prof.mr.dr. M.S. Berger
Mw. drs. K.M. Buitenweg
Mw. H.C.J. van den Burg
Mw. drs. G. Crijns
Prof.mr. E.J. Dommering
Mr. R. Herrmann
Prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin
Drs. T.P. Hofstee
Prof.dr. M.T. Kamminga
Prof.dr. E.J. Koops
Prof.dr. R.A. Lawson
Mw. mr. W.M.E. Thomassen

Secretaris Drs. J. Smallenbroek

Woord vooraf

In juni 2013 heeft de minister van Buitenlandse Zaken, mede namens de minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, zijn beleidsbrief 'Respect en recht voor ieder mens' aangeboden aan de Tweede Kamer. De AIV heeft gemeend hierover een ongevraagd advies te moeten uitbrengen, conform de lijn die hij in het verleden heeft gehanteerd.

Het briefadvies werd voorbereid door de Commissie Mensenrechten van de AIV, bestaande uit: Prof.dr. W.J.M. van Genugten (voorzitter), mw. mr. H.M. Verrijn Stuart (vicevoorzitter), mw. prof.dr. K.C.J.M. Arts, prof.mr.dr. M.S. Berger, mw. drs. K.M. Buitenweg, mw. H.C.J. van den Burg, mw. drs. G. Crijns, prof.mr. E.J. Dommering, mr. R. Herrmann, prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin, drs. T.P. Hofstee, prof.dr. M.T. Kamminga, prof.dr. E.J. Koops, prof.dr. R.A. Lawson en mw. mr. W.M.E. Thomassen. Het secretariaat werd gevoerd door drs. J. Smallenbroek.

De AIV heeft dit briefadvies vastgesteld op 6 september 2013.

Inleiding

De AIV heeft de beleidsbrief met grote waardering gelezen. Dit geldt zowel voor de uitgangspunten die eraan ten grondslag liggen, als voor de aanhoudende zoektocht naar betere wegen en partnerschappen om de naleving van de rechten van de mens mondiaal te bevorderen. Karakteristiek voor de brief acht de AIV de zin dat '[m]ensenrechten de hoeksteen [zijn] van ons buitenlands beleid' (p. 4). Hiermee wordt de brief geplaatst in de traditie die in 1979 is ingezet met de nota 'De rechten van de mens in het buitenlands beleid' en is weerspiegeld en nader is uitgewerkt in daaropvolgende nota's en brieven over het Nederlandse mensenrechtenbeleid. De nota van 1979 sprak weliswaar niet over bevordering van de rechten van de mens als de hoeksteen van buitenlands beleid maar als 'wezenlijk bestanddeel' daarvan, maar de geest is dezelfde. Zo maakt het kabinet in zijn brief duidelijk dat de woordkeuze niet op toeval berust, als dat al zou kunnen, via zinnen als mensenrechten die 'het *fundament* [vormen] van menselijke waardigheid, vrijheid en ontwikkeling' (p. 3) en die 'aan de *basis* [staan] van open en vrije samenlevingen overal ter wereld' (p. 4, beide cursiveringen AIV). En ook het citaat ontleend aan minister Timmermans' verre ambtsvoorganger Max van der Stoep, met diens verwijzing naar de behartiging van nationale belangen die men niet los kan zien van 'grotere doeleinden zoals (...) de bescherming van de mensenrechten' (p. 7), acht de AIV treffend. Het citaat brengt een rangschikking aan in na te streven beleidsdoelen en lijkt onmiskenbaar met dat doel aangehaald.

Tegelijkertijd getuigt de brief, naar de opvatting van de AIV, niet van een *one-issue*-denken. Integendeel. Door tal van koppelingen aan te brengen met andere facetten van buitenlands beleid getuigt de brief naar de opvatting van de AIV van een realistische kijk op internationale verhoudingen en internationale ontwikkelingen, ook al worden vele van die ontwikkelingen slechts kort aangestipt. Dat laatste acht de AIV overigens begrijpelijk en juist: de huidige brief is betrekkelijk kort gehouden en heeft niet de pretentie een oplossing te bieden voor alle situaties die zich voorzienbaar of onvoorzien zullen voordoen. Daarmee geeft deze optimaal ruimte om in te spelen op nieuwe ontwikkelingen in het denken over de rechten van de mens in grote delen van de wereld en om wisselende coalities aan te gaan om de rechten van de mens mondiaal te bevorderen. De brief geldt daarbij als kompas en niet als het spreekwoordelijke 'vingertje'. Verder stelt de brief heldere prioriteiten. Ook dat spreekt de AIV aan. Bovendien lijken de voornemens in kwantitatief opzicht en ondanks de bezuinigingen realistisch, voor zover de AIV dat kan inschatten, al zetten de bezuinigingen ook dit thema onvermijdelijk fors onder druk.

Een in het oog springend punt is het accent op het thema geloofwaardigheid. De brief laat naar de opvatting van de AIV overtuigend zien dat interne geloofwaardigheid een voorwaarde is om extern geloofwaardig en effectief te kunnen optreden ('*practice what you preach*', al is 'doen waar je voor staat' wellicht een betere zegswijze voor opkomen voor de rechten van de mens dan 'prediken'). Dat thema is de afgelopen jaren steeds vaker aan de orde gekomen in de wijze waarop het kabinet over de rechten van de mens spreekt en wordt nu terecht apart benoemd. Ook wordt het doorvertaald in onder meer de taak om '[a]anbevelingen of kritiek op Nederland vanuit de internationale organisaties en toezichtsmechanismen (...) op hun merites [te] beoordelen' en waar nodig aanpassingen door te voeren (p. 9) en in de versterking van de rechtsstatelijkheid van lidstaten van de Europese Unie. Over dat laatste brengt de AIV dit jaar een separaat, door het kabinet gevraagd advies uit. De aangekondigde Staat van de Grondrechten en het bijbehorend nationaal actieplan mensenrechten zullen het kabinet verder uitstekende gelegenheden bieden om het beginsel *practice what you preach* nader uit

te werken, bijvoorbeeld ten aanzien van de ratificatie van mensenrechtenverdragen (daarover verderop nader) en door aan te geven op welke terreinen in Nederland nog werk aan de winkel is, in het bijzonder ook rond de mensenrechtenonderwerpen waar Nederland tot op heden commentaar mocht ontvangen van internationale toezichthoudende organen.

Voor een waarborging van mensenrechten in de maatschappelijke en bestuurlijke realiteit is het ook noodzakelijk dat zowel onder burgers als bij overheidsfunctionarissen het besef leeft van de waarde en het belang van grondrechten. Daarom zou mensenrechteneducatie naar de opvatting van de AIV nog meer dan al het geval is, een prioriteit moeten worden, zowel in opleidingen voor overheidsfunctionarissen als in de algemene basisvorming voor alle burgers, in Nederland en in het buitenland. Ook kan mensenrechteneducatie instrumenteel zijn tegen intolerantie en discriminatie. Beide verschijnselen steken steeds weer de kop op.

In de brief wordt aangekondigd dat de mensenrechtenprijs een nieuw karakter zal krijgen en zich zal richten op het onder de aandacht brengen en bevorderen van creatieve en innovatieve mensenrechtenideeën. De AIV begrijpt de wens om na te denken over de aard van de prijs, nu deze vijf keer is uitgereikt. Uit de beantwoording van Kamervragen over de beleidsbrief blijkt dat de prijs ook in de toekomst aan mensenrechtenverdedigers zal worden toegekend. De AIV acht dat van groot belang, omdat toekenning van een staatsprijs een niet te onderschatten hart onder de riem is voor personen die de moed hebben getoond om grote persoonlijke risico's te nemen door op te komen voor de mensenrechten. De prijs kan hun bescherming bieden en kan ertoe bijdragen dat hun activiteiten verder van de grond komen. Ook draagt de prijs, indien op deze wijze ingevuld, bij aan de versterking van de handhaving van de rechten van de mens. Verder voorkomt de blijvende toekenning aan mensenrechtenverdedigers dat de prijs wellicht verwatert en over een aantal jaren diffuus en daarmee onherkenbaar zal zijn.

Een laatste preliminaire opmerking tot slot. De brief vermeldt dat er een sterk interdepartementaal mensenrechtenoverleg bestaat, wat Nederland stellig zal onderscheiden van tal van andere landen. Tegelijkertijd gaat van de gekozen terminologie al te zeer de suggestie uit van (bereidheid te komen tot) hoogwaardige interdepartementale consensus, terwijl dat bij veel dossiers niet of nauwelijks het geval is, vooral daar waar rechten van de mens raken aan financiële of economische belangen. Overleg en afstemming zijn cruciaal, maar waar het uiteindelijk om gaat is de uitkomst. Ook binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken zelf vraagt de verankering van de rechten van de mens om voortdurend onderhoud en om coördinatie: verschillende directies houden zich bezig met mensenrechtenbeleid in het kader van de VN, de Raad van Europa, de OVSE, de EU, of via bevordering van de aandacht voor specifieke thema's en landen. Dat vraagt om consistentie en coherentie, en, inderdaad, ook om een sterk departementaal en interdepartementaal mensenrechtenoverleg, met de opdracht de plaats van de rechten van de mens ministerie- en kabinetsbreed verder te versterken. Dat is een aanhoudende opdracht, waarvan het geen schande is dat er bij tijd en wijle (forse) meningsverschillen over bestaan. Dat hoort bij een volwassen democratie en geeft aan dat 'het ergens over gaat'.

In het navolgende snijdt de AIV vijf thema's aan, denkend vanuit dezelfde uitgangspunten als het kabinet en gericht op nadere actie. Deze laatste kan verder bijdragen aan de externe geloofwaardigheid van het mensenrechtenbeleid.

Ratificatie van verdragen

In de inleiding werd reeds gerefereerd aan het thema van de interne geloofwaardigheid als voorwaarde voor extern effectief optreden. In dat licht wekt de passage in paragraaf 2.4 over toetreding tot mensenrechtenverdragen verwondering; deze is opvallend terughoudend geformuleerd. Voor een geloofwaardig mensenrechtenbeleid is het essentieel dat Nederland zich niet alleen committeert aan de belangrijkste mensenrechtenverdragen, maar ook aan de bijbehorende protocollen met individueel klachtrecht. De AIV waardeert het dat het kabinet aankondigt dat Nederland het VN-verdrag over de rechten van mensen met een handicap gaat ratificeren, maar het bijbehorende protocol over het individueel klachtrecht wordt niet genoemd. Dat protocol is door een grote meerderheid van de EU-lidstaten geratificeerd, maar door Nederland zelfs nog niet ondertekend. De brief meldt verder dat het kabinet de mogelijke gevolgen van ratificatie van het protocol over het individueel klachtrecht bij het ESC-verdrag en het derde facultatieve protocol bij het Kinderrechtenverdrag gaat onderzoeken. Nederland heeft het protocol bij het ESC-verdrag al in 2009 ondertekend, waarmee internationaal de verwachting is gewekt dat ons land spoedig zou ratificeren. In de ogen van de AIV moet ons land elke schijn vermijden dat het terughoudend is bij het aanvaarden van individuele klachtrechtprocedures. Dat kan immers de indruk wekken dat het kabinet goede sier wil maken met het feit dat Nederland partij is bij mensenrechtenverdragen, maar liever niet wil dat de eigen burgers de naleving ervan internationaal kunnen afdwingen zodra nationale rechtsmiddelen tekortschieten. Dat geeft ook het verkeerde voorbeeld aan landen waarin dat laatste juist onderdeel vormt van veel problemen op mensenrechtengebied.

Vrijheid van meningsuiting en internetvrijheid

Volgens de beleidsbrief besteedt Nederland onverminderd aandacht aan de vrijheid van meningsuiting, zowel *on-* als *offline* (paragraaf 3.5). Bij *online* denkt de AIV aan vrije toegang tot en de vrije openbare communicatie over het wereldwijde internet. Sommige landen leggen deze aan banden of zijn van plan dat te doen. Het is dan ook terecht dat dit onderwerp onverminderd aandacht krijgt. Het kabinet zou nu al explicietere stappen kunnen overwegen om te bevorderen dat de vrije toegang tot cruciale communicatie-infrastructuren en -diensten, zoals het internet, wereldwijd (als mensenrecht) wordt gewaarborgd. De AIV deelt verder de visie dat communicatievrijheden en *cybersecurity* in samenhang moeten worden aangepakt. De AIV zal naar verwachting begin volgend jaar een advies uitbrengen over internetvrijheid, waarin dit thema uitgebreid aan de orde zal komen.

Voor nu wil de AIV signaleren dat de brief ten onrechte niet ingaat op de bescherming van het recht op respect voor elektronische correspondentie, de vertrouwelijke communicatie via internet. De grootschalige af luister- en controleactiviteiten van de Amerikaanse veiligheidsdienst (de *National Security Agency*, NSA) en de daarmee in een los of nauw verband werkende veiligheidsdiensten binnen de Europese Unie hebben terecht tot internationale opschudding en debat geleid. De AIV is van mening dat ook de vrije vertrouwelijke communicatie via e-mail, webapplicaties of telefonie wereldwijd moet zijn gewaarborgd volgens eisen die vergelijkbaar zijn met de eisen die daarvoor in Europa gelden op basis van het EVRM. Het EVRM bepaalt (in artikel 8, lid 2) dat geen inmenging van enig openbaar gezag is toegestaan in de uitoefening van dit recht, dan voor zover bij de wet is voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk is, bijvoorbeeld in het belang van de nationale veiligheid of de openbare veiligheid.

Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging

Het is de AIV opgevallen dat hier en daar de indruk is ontstaan dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging niet langer een belangrijk thema van het kabinet zou zijn. Die indruk blijkt bij lezing van de beleidsbrief onjuist. Toch tekent zich een versmalling af van de bilaterale inzet, tot een te beperkt aantal landen. De AIV adviseert om juist met het oog op de preventie van interne conflicten de godsdienstvrijheid opnieuw te thematiseren, in het bijzonder met het oog op vreedzame en verdraagzame relaties tussen verschillende religieuze stromingen en de persoonlijke vrijheid om religieuze keuzen te maken die afwijken van de dominante omgeving.

Mensenrechten en ontwikkelingssamenwerking

In de paragraaf over 'Mensenrechten en ontwikkeling' wordt gesteld dat '[a]an economische, sociale en culturele rechten moeilijk invulling [kan] worden gegeven bij gebrekkige ontwikkeling' en dat 'de realisering van burger- en politieke rechten onmiskenbaar aan ontwikkeling bijdraagt' (p. 22). In de toelichting op het thema worden diverse factoren aangestipt, zoals het verband tussen ontwikkeling en een haperende economie, terwijl in de actiepuntenlijst wordt verwezen naar de vier speerpunten van het kabinet op het terrein van mensenrechten en ontwikkelingssamenwerking: voedsel, water, seksuele en reproductieve gezondheid, en veiligheid en rechtsorde. De AIV is het graag eens met de gekozen lijn, inclusief de nadruk op een rechtenbenadering van ontwikkeling, maar pleit voor het aanbrengen van enkele nadere accenten. Zo wordt bijna terloops melding gemaakt van de gevolgen van 'gebrekkige infrastructuur', een punt echter waarvan de betekenis niet voldoende kan worden onderstreept. Veel mensenrechtenschendingen zouden kunnen worden voorkomen door juridische en semi-juridische instituties en overheidsinstanties, die voldoen aan basiseisen als onafhankelijkheid van de rechterlijke macht en afwezigheid van cliëntelisme en corruptie. Daarbij mag niet worden vergeten dat ook het realiseren van het burgerrecht op stootvaste, onafhankelijke rechtspraak en op overheidsinstanties als een Ombudsman en een Rekenkamer vraagt om forse investeringen. Op dat vlak is er geen verschil met de meeste ESC-rechten, zoals het recht op adequate gezondheidszorg, bijvoorbeeld voor de meest kwetsbare groepen in de samenleving. Iets vergelijkbaars geldt voor grootschalige informatie- en bewustwordingscampagnes over mensenrechten. Dit alles vraagt naar de opvatting van de AIV om een prioritaire inzet, omdat dergelijke acties, zoals het kabinet terecht aangeeft, aan de basis liggen van veel andere zaken. Ook kan in het kader van de nieuwe nadruk op het belang van economische groei en handelsbevordering als instrument voor armoedebestrijding en ontwikkeling, zoals neergelegd in de beleidsnota 'Wat de wereld verdient: Een nieuwe agenda voor hulp, handel en investeringen' van minister Ploumen, aandacht worden gegeven aan dergelijke prioriteiten. Dat geldt ook voor andere fundamentele zaken als de actuele juridische en maatschappelijke positie van klimaatvluchtelingen en belastingontwijking door grote ondernemingen via fiscale paradijzen. Ook daar is 'een wereld te verdienen'.

Eén belangrijke, niet genoemde implicatie van een aantal VN-mensenrechtenverdragen is verder dat regeringen geacht worden het maximum aan beschikbare middelen in te zetten, in de eerste plaats voor het realiseren van mensenrechten en ontwikkeling binnen de eigen landsgrenzen, en in de tweede plaats, waar mogelijk, ook voor internationale samenwerking. Volgens velen zou dit aanleiding moeten zijn om MDG 8 – over mondiale samenwerkingsverbanden – grondig te herzien, zodat de rechten en plichten in dezen van ontwikkelde landen en ontwikkelingslanden specifiekere worden omschreven en regeringen voor hun inspanningen ten aanzien van de realisering van ontwikkeling,

nationaal en internationaal, harder ter verantwoording kunnen worden geroepen. Ook dat zou naar de opvatting van de AIV prioritaire aandacht van het kabinet verdienen, wederom omdat het een thema is dat aan de basis staat van veel andere zaken en bijdraagt aan het in stand houden van zorgwekkende ontwikkelingen.

Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen

Het kabinet stelt dat de thematiek van de mensenrechten en bedrijven een aandachtspunt blijft, met als argumentatie dat 'de productieketen van bedrijven kwetsbaar is voor mensenrechtenschendingen' (p. 23). De voorbeelden zijn bekend, van Bangladesh tot de Niger-Delta. Gesteld wordt verder dat Nederland 'de integrale verspreiding en implementatie van de in 2011 aangenomen VN *Guiding Principles on Business and Human Rights* [bevordert]' (idem). Daarbij wordt het accent gelegd op 'het belang van zelfregulering door de bedrijven in kwestie' (idem) en wordt aangegeven welke actie het kabinet reeds heeft ondernomen en voornemens is te ondernemen. Dat laatste zal tot uitdrukking komen in het (vertraagde) Nationale Actieplan.

De AIV kan zich goed vinden in de gekozen benadering en ziet uit naar de specificaties in het Actieplan. Vooralsnog echter lijkt één belangrijk element te ontbreken: wat indien de zelfregulering geheel of gedeeltelijk faalt en er niet toe leidt dat bedrijven zich houden aan de *Guiding Principles*, inclusief de daarin opgenomen klachten- en redresseringsmechanismen waarvoor bedrijven en bedrijfssectoren zelf zorg dienen te dragen, al dan niet in interactie met overheden (de zgn. 'remedy-pillar' uit de *Guiding Principles*) en inclusief het daarin verweven geldende internationale recht, waaronder 'de mensenrechtenverdragen' van de ILO? De AIV is van opvatting dat er wereldwijd effectieve juridische, semi-juridische en niet-juridische 'terugvalmechanismen' moeten komen zodra de zelfregulering niet blijkt te werken. Weliswaar zijn er op dit vlak ontwikkelingen gaande, bijvoorbeeld in civiele rechtsmiddelen op nationaal niveau, maar dat gaat traag en vraagt vaak om een lange adem en ruime financiële middelen van de kant van de klagers. Naast versterking en vereenvoudiging van juridische procedures kan verder worden gedacht aan beter toegankelijke arbitragemogelijkheden en goed ingerichte *mediation*procedures. Het spreekt voor zich dat overheden dit alles niet zelf hoeven te organiseren, maar ze zijn doorgaans wel nodig als bewakers van publiek overeengekomen internationale standaarden, zoals neergelegd in de *Guiding Principles*. De AIV deelt derhalve het vertrekpunt van de zelfregulering, maar is van opvatting dat op korte termijn verdergaande maatregelen nodig zijn om ervoor te zorgen dat bedrijven op een efficiënte manier aan hun verplichtingen kunnen worden gehouden, zodra het, goede bedrijfsvoornemens ten spijt, fout gaat.

Slotopmerking

De AIV waardeert het dat het kabinet de traditie heeft voortgezet regelmatig het mensenrechtenbeleid te toetsen aan veranderende omstandigheden en de hoofdlijnen van dat beleid vast te leggen in een nota of brief aan de Staten-Generaal. De wereld verandert immers voortdurend, ook wat betreft de wijze waarop staten in de praktijk omgaan met de rechten van de mens en inclusief de wijze waarop zij vooruitgang uitleggen of achteruitgang verdedigen. Dat alles vraagt om helderheid van eigen visie, met gekaderde flexibiliteit als leidraad voor het praktische handelen. De AIV onderschrijft de benadering van de beleidsbrief ten volle, deelt de ambities die daaruit spreken en spreekt de hoop uit dat het kabinet deze kan verwezenlijken, te midden van de talrijke mondiale spanningen en ondanks de bezuinigingen die ook het Ministerie van Buitenlandse Zaken treffen.

Door de Adviesraad Internationale Vraagstukken uitgebrachte adviezen*

- 1 EUROPA INCLUSIEF, *oktober 1997*
- 2 CONVENTIONELE WAPENBEHEERSING: dringende noodzaak, beperkte mogelijkheden, *april 1998*
- 3 DE DOODSTRAF EN DE RECHTEN VAN DE MENS: recente ontwikkelingen, *april 1998*
- 4 UNIVERSALITEIT VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN CULTURELE VERSCHIEDENHEID, *juni 1998*
- 5 EUROPA INCLUSIEF II, *november 1998*
- 6 HUMANITAIRE HULP: naar een nieuwe begrenzing, *november 1998*
- 7 COMMENTAAR OP DE CRITERIA VOOR STRUCTURELE BILATERALE HULP, *november 1998*
- 8 ASIELINFORMATIE EN DE EUROPESE UNIE, *juli 1999*
- 9 NAAR RUSTIGER VAARWATER: een advies over betrekkingen tussen Turkije en de Europese Unie, *juli 1999*
- 10 DE ONTWIKKELINGEN IN DE INTERNATIONALE VEILIGHEIDSSITUATIE IN DE JAREN NEGENTIG:
van onveilige zekerheid naar onzekere veiligheid, *september 1999*
- 11 HET FUNCTIONEREN VAN DE VN-COMMISSIE VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS, *september 1999*
- 12 DE IGC 2000 EN DAARNA: op weg naar een Europese Unie van dertig lidstaten, *januari 2000*
- 13 HUMANITAIRE INTERVENTIE, *april 2000***
- 14 ENKELE LESSEN UIT DE FINANCIËLE CRISES VAN 1997 EN 1998, *mei 2000*
- 15 EEN EUROPEES HANDVEST VOOR GRONDRECHTEN?, *mei 2000*
- 16 DEFENSIE-ONDERZOEK EN PARLEMENTAIRE CONTROLE, *december 2000*
- 17 DE WORSTELING VAN AFRIKA: veiligheid, stabiliteit en ontwikkeling, *januari 2001*
- 18 GEWELD TEGEN VROUWEN: enkele rechtsontwikkelingen, *februari 2001*
- 19 EEN GELAAGD EUROPA: de verhouding tussen de Europese Unie en subnationale overheden, *april 2001*
- 20 EUROPESE MILITAIR-INDUSTRIËLE SAMENWERKING, *mei 2001*
- 21 REGISTRATIE VAN GEMEENSCHAPPEN OP HET GEBIED VAN GODSDIENST OF OVERTUIGING, *juni 2001*
- 22 DE WERELDCONFERENTIE TEGEN RACISME EN DE PROBLEMATIEK VAN RECHTSHERSTEL, *juni 2001*
- 23 COMMENTAAR OP DE NOTITIE MENSENRECHTEN 2001, *september 2001*
- 24 EEN CONVENTIE OF EEN CONVENTIONELE VOORBEREIDING: de Europese Unie en de IGC 2004,
november 2001
- 25 INTEGRATIE VAN GENDERGELIJKHEID: een zaak van verantwoordelijkheid, inzet en kwaliteit, *januari 2002*
- 26 NEDERLAND EN DE ORGANISATIE VOOR VEILIGHEID EN SAMENWERKING IN EUROPA IN 2003:
rol en richting, *mei 2002*
- 27 EEN BRUG TUSSEN BURGERS EN BRUSSEL: naar meer legitimiteit en slagvaardigheid voor
de Europese Unie, *mei 2002*
- 28 DE AMERIKAANSE PLANNEN VOOR RAKETVERDEDIGING NADER BEKEKEN: voors en tegens van
bouwen aan onkwetsbaarheid, *augustus 2002*
- 29 PRO-POOR GROWTH IN DE BILATERALE PARTNERLANDEN IN SUB-SAHARA AFRIKA: een analyse van
strategieën tegen armoede, *januari 2003*
- 30 EEN MENSENRECHTENBENADERING VAN ONTWIKKELINGSSAMENWERKING, *april 2003*
- 31 MILITAIRE SAMENWERKING IN EUROPA: mogelijkheden en beperkingen, *april 2003*
- 32 *Vervolgadvies* EEN BRUG TUSSEN BURGERS EN BRUSSEL: naar meer legitimiteit en
slagvaardigheid voor de Europese Unie, *april 2003*
- 33 DE RAAD VAN EUROPA: minder en (nog) beter, *oktober 2003*
- 34 NEDERLAND EN CRISISBEHEERSING: drie actuele aspecten, *maart 2004*
- 35 FALENDE STATEN: een wereldwijde verantwoordelijkheid, *mei 2004***
- 36 PREËMPTIEF OPTREDEN, *juli 2004***
- 37 TURKIJE: de weg naar het lidmaatschap van de Europese Unie, *juli 2004*
- 38 DE VERENIGDE NATIES EN DE RECHTEN VAN DE MENS, *september 2004*

- 39 DIENSTENLIBERALISERING EN ONTWIKKELINGSLANDEN: leidt openstelling tot achterstelling?, *september 2004*
- 40 DE PARLEMENTAIRE ASSEMBLEE VAN DE RAAD VAN EUROPA, *februari 2005*
- 41 DE HERVORMINGEN VAN DE VERENIGDE NATIES: het rapport Annan nader beschouwd, *mei 2005*
- 42 DE INVLOED VAN CULTUUR EN RELIGIE OP ONTWIKKELING: stimulans of stagnatie?, *juni 2005*
- 43 MIGRATIE EN ONTWIKKELINGSSAMENWERKING: de samenhang tussen twee beleidsterreinen, *juni 2005*
- 44 DE NIEUWE OOSTELIJKE BUURLANDEN VAN DE EUROPESE UNIE, *juli 2005*
- 45 NEDERLAND IN DE VERANDERENDE EU, NAVO EN VN, *juli 2005*
- 46 ENERGIEK BUITENLANDS BELEID: energievoorzieningszekerheid als nieuwe hoofddoelstelling, *december 2005****
- 47 HET NUCLEAIRE NON-PROLIFERATIETEGIME: het belang van een geïntegreerde en multilaterale aanpak, *januari 2006*
- 48 MAATSCHAPPIJ EN KRIJGSMACHT, *april 2006*
- 49 TERRORISMEBESTRIJDING IN MONDIAAL EN EUROPEES PERSPECTIEF, *september 2006*
- 50 PRIVATE SECTOR ONTWIKKELING EN ARMOEDEBESTRIJDING, *oktober 2006*
- 51 DE ROL VAN NGO'S EN BEDRIJVEN IN INTERNATIONALE ORGANISATIES, *oktober 2006*
- 52 EUROPA EEN PRIORITEIT!, *november 2006*
- 53 BENELUX, NUT EN NOODZAAK VAN NAUWERE SAMENWERKING, *februari 2007*
- 54 DE OESO VAN DE TOEKOMST, *maart 2007*
- 55 MET HET OOG OP CHINA: op weg naar een volwassen relatie, *april 2007*
- 56 INZET VAN DE KRIJGSMACHT: wisselwerking tussen nationale en internationale besluitvorming, *mei 2007*
- 57 HET VN-VERDRAGSSYSTEEM VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS: stapsgewijze versterking in een politiek geladen context, *juli 2007*
- 58 DE FINANCIËN VAN DE EUROPESE UNIE, *december 2007*
- 59 DE INHUUR VAN PRIVATE MILITAIRE BEDRIJVEN: een kwestie van verantwoordelijkheid, *december 2007*
- 60 NEDERLAND EN DE EUROPESE ONTWIKKELINGSSAMENWERKING, *mei 2008*
- 61 DE SAMENWERKING TUSSEN DE EUROPESE UNIE EN RUSLAND: een zaak van wederzijds belang, *juli 2008*
- 62 KLIMAAT, ENERGIE EN ARMOEDEBESTRIJDING, *november 2008*
- 63 UNIVERSALITEIT VAN DE RECHTEN VAN DE MENS: principes, praktijk en perspectieven, *november 2008*
- 64 CRISISBEHEERSINGSOPERATIES IN FRAGIELE STATEN: de noodzaak van een samenhangende aanpak, *maart 2009*
- 65 TRANSITIONAL JUSTICE: gerechtigheid en vrede in overgangssituaties, *april 2009***
- 66 DEMOGRAFISCHE VERANDERINGEN EN ONTWIKKELINGSSAMENWERKING, *juli 2009*
- 67 HET NIEUWE STRATEGISCH CONCEPT VAN DE NAVO, *januari 2010*
- 68 DE EU EN DE CRISIS: lessen en leringen, *januari 2010*
- 69 SAMENHANG IN INTERNATIONALE SAMENWERKING: reactie op WRR-rapport 'Minder pretentie, meer ambitie', *mei 2010*
- 70 NEDERLAND EN DE 'RESPONSIBILITY TO PROTECT': de verantwoordelijkheid om mensen te beschermen tegen massale wreedheden, *juni 2010*
- 71 HET VERMOGEN VAN DE EU TOT VERDERE UITBREIDING, *juli 2010*
- 72 PIRATERIJBESTRIJDING OP ZEE: een herijking van publieke en private verantwoordelijkheden, *december 2010*
- 73 HET MENSENRECHTENBELEID VAN DE NEDERLANDSE REGERING: zoeken naar constanten in een veranderende omgeving, *februari 2011*
- 74 ONTWIKKELINGSAGENDA NA 2015: millennium ontwikkelingsdoelen in perspectief, *april 2011*
- 75 HERVORMINGEN IN DE ARABISCHE REGIO: kansen voor democratie en rechtsstaat?, *mei 2011*

- 76 HET MENSENRECHTENBELEID VAN DE EUROPESE UNIE: tussen ambitie en ambivalentie, *juli 2011*
- 77 DIGITALE OORLOGVOERING, *december 2011***
- 78 EUROPESE DEFENSIESAMENWERKING: soevereiniteit en handelingsvermogen, *januari 2012*
- 79 DE ARABISCHE REGIO, EEN ONZEKERE TOEKOMST, *mei 2012*
- 80 ONGELIJKE WERELDEN: armoede, groei, ongelijkheid en de rol van internationale samenwerking, *september 2012*
- 81 NEDERLAND EN HET EUROPEES PARLEMENT: investeren in nieuwe verhoudingen, *november 2012*
- 82 WISSELWERKING TUSSEN ACTOREN IN INTERNATIONALE SAMENWERKING: naar flexibiliteit en vertrouwen, *februari 2013*
- 83 TUSSEN WOORD EN DAAD: perspectieven op duurzame vrede in het Midden-Oosten, *maart 2013*
- 84 NIEUWE WEGEN VOOR INTERNATIONALE MILIEUSAMENWERKING, *maart 2013*
- 85 CRIMINALITEIT, CORRUPTIE EN INSTABILITEIT: een verkennend advies, *juni 2013*

Door de Adviesraad Internationale Vraagstukken uitgebrachte briefadviezen

- 1 Briefadvies UITBREIDING EUROPESE UNIE, *december 1997*
- 2 Briefadvies VN-COMITÉ TEGEN FOLTERING, *juli 1999*
- 3 Briefadvies HANDVEST GRONDRECHTEN, *november 2000*
- 4 Briefadvies OVER DE TOEKOMST VAN DE EUROPESE UNIE, *november 2001*
- 5 Briefadvies NEDERLANDS VOORZITTERSCHAP EU 2004, *mei 2003*****
- 6 Briefadvies RESULTAAT CONVENTIE, *augustus 2003*
- 7 Briefadvies VAN BINNENGRENZEN NAAR BUITENGRENZEN - ook voor een volwaardig Europees asiel- en migratiebeleid in 2009, *maart 2004*
- 8 Briefadvies DE ONTWERP-DECLARATIE INZAKE DE RECHTEN VAN INHEEMSE VOLKEN. Van impasse naar doorbraak?, *september 2004*
- 9 Briefadvies REACTIE OP HET SACHS-RAPPORT: Hoe halen wij de Millennium Doelen, *april 2005*
- 10 Briefadvies DE EU EN DE BAND MET DE NEDERLANDSE BURGER, *december 2005*
- 11 Briefadvies TERRORISMEBESTRIJDING IN EUROPEES EN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF, interim-advies over het folterverbod, *december 2005*
- 12 Briefadvies REACTIE OP DE MENSENRECHTENSTRATEGIE 2007, *november 2007*
- 13 Briefadvies EEN OMBUDSMAN VOOR ONTWIKKELINGSSAMENWERKING, *december 2007*
- 14 Briefadvies KLIMAATVERANDERING EN VEILIGHEID, *januari 2009*
- 15 Briefadvies OOSTELIJK PARTNERSCHAP, *februari 2009*
- 16 Briefadvies ONTWIKKELINGSSAMENWERKING: Nut en noodzaak van draagvlak, *mei 2009*
- 17 Briefadvies KABINETSFORMATIE 2010, *juni 2010*
- 18 Briefadvies HET EUROPESE HOF VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS: beschermer van burgerlijke rechten en vrijheden, *november 2011*
- 19 Briefadvies NAAR EEN VERSTERKT FINANCIËEL-ECONOMISCH BESTUUR IN DE EU, *februari 2012*
- 20 Briefadvies NUCLEAIR PROGRAMMA VAN IRAN: naar de-escalatie van een nucleaire crisis, *april 2012*
- 21 Briefadvies DE RECEPTORBENADERING: een kwestie van maatvoering, *april 2012*
- 22 Briefadvies KABINETSFORMATIE 2012: krijgsmacht in de knel, *september 2012*
- 23 Briefadvies NAAR EEN VERSTERKTE SOCIALE DIMENSIE VAN DE EUROPESE UNIE, *juni 2013*

* Alle adviezen zijn ook beschikbaar in het Engels. Sommige adviezen ook in andere talen.

** Gezamenlijk advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV).

*** Gezamenlijk advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Algemene Energieraad (AER).

**** Gezamenlijk briefadvies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (ACVZ).